

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Bronzen votiefbeelden uit Egypte

van Haarlem, W.M.

Published in:

Mededelingenblad Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Haarlem, W. (2007). Bronzen votiefbeelden uit Egypte. Mededelingenblad Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum, 95/96, 15-19.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

BRONZEN VOTIEFBEELDEN UIT EGYPTE

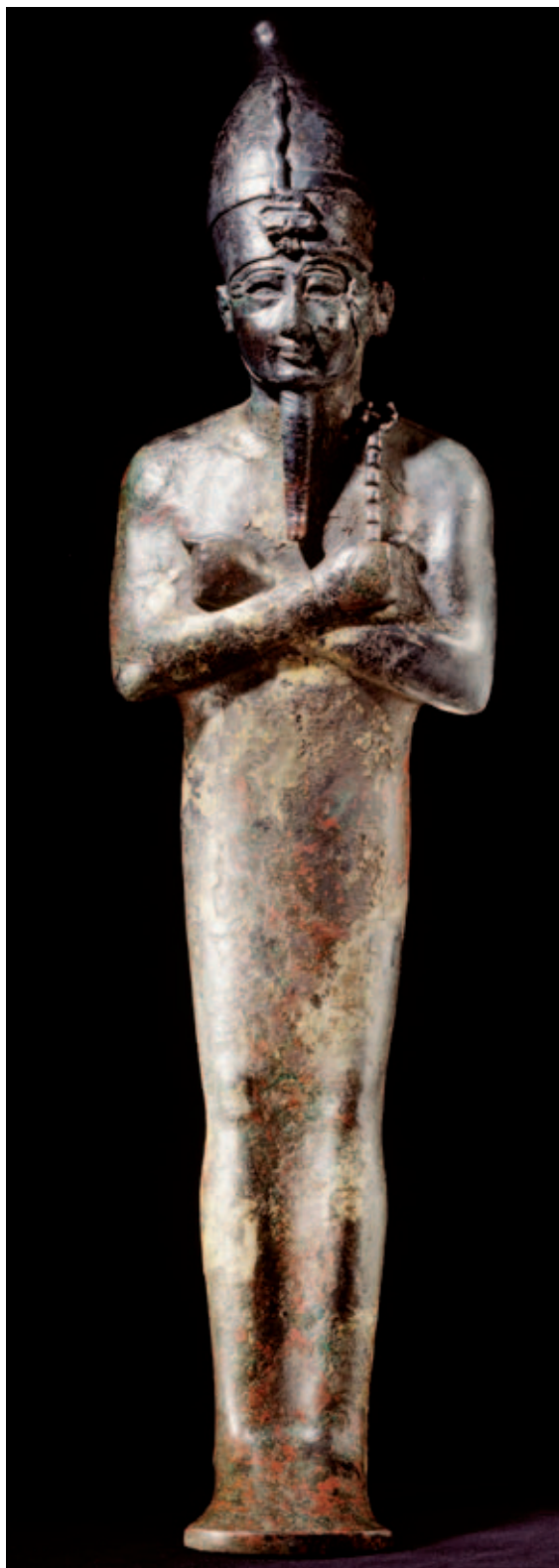
WILLEM VAN HAARLEM

De meeste bronzen figuren uit Egypte die op de tentoonstelling te zien zijn, stellen goden voor, soms voorzien van een tekst die de gever identificeert (afb. 7). Deze beelden werden door gelovigen aan een god gewijd. Er zijn grote aantallen van bewaard gebleven.

Hoewel de vindplaats van de meeste bronzen votiefbeelden onbekend is, laat het zich raden dat veel ervan afkomstig zijn uit de grote vereringscentra, verspreid over het gehele land, van de goden die ze voorstellen. Voorbeelden daarvan zijn in Beneden-Egypte de steden Sais voor de oorlogsgodin Neith, Buto voor onder andere de hemelgod Horus, Busiris voor de dodengod Osiris (afb. 1), Bubastis voor de kattengodin Bastet en Memphis voor de scheppergod Ptah, de leeuwinnegodin Sechmet en de god Nefertem (zie voor een aantal van deze goden afb. 5). Op tempelwanden staan regelmatig goddelijke barken afgebeeld met een groot cultusbeeld van de godheid; vaak staan om zo'n beeld heen kleinere uitvoeringen van hetzelfde beeld. Het is mogelijk dat die rol vervuld werd door votiefbeelden (afb. 2). Veel votiefbeelden zijn als massaproduct vervaardigd. De verschillende 'scholen' (of werkplaatsen) voor de vervaardiging van bronzen votieven zijn te onderscheiden naar, bijvoorbeeld, de houding van de armen en handen: naast elkaar, over elkaar of gekruist. Verder spelen attributen als scepters en staven, halskragen, baarden, kronen (vooral bij Osirisfiguren), de weergave van haar en de uitvoering van de uraeus een rol. Bij dierfiguren is het onderscheidende element meestal een bepaalde kroon. Alweer door de schaarse vondstgegevens berust het onderscheid tussen die 'scholen' voornamelijk op stilistische, en nauwelijks op geografische criteria. De datering van dergelijke votiefbeelden valt voor de grote meerderheid in de Late Tijd (664-332 voor Christus); uit de daarop volgende Ptolemaïsche periode zijn er veel minder bekend.

BRONSPRODUCTIE

In Qantir, een stadje in de oostelijke Nijldelta, zijn resten gevonden van een faraonische residentie uit de 19de -20ste dynastie (1291-1075 voor Christus), Piramesse genaamd. Er was daar ook een groot garnizoen gelegerd, waar onder andere cavalerie deel van uitmaakte. Paarden werden toen nog niet zozeer bereden als wel voor strijdagens gespannen. Voor het vervaardigen van de grote hoeveelheden bronzen voorwerpen die nodig waren voor dit garnizoen (zoals wapens en onderdelen van strijdagens) waren er grote werkplaatsen gevestigd. In een daarvan zijn verscheidene bakstenen bronsovens gevonden met langwerpige gietkanalen, waarin gesmolten brons als onzuiver halfproduct uitgegoten werd, om daar ontdaan te worden van onzuiverheden zoals slakken. De zuurstof om het vuur aan te houden werd met blaasbalgen toegevoerd (afb. 4 a, b en c). Nergens anders in Egypte is ooit iets vergelijkbaars aangetroffen. De grondstoffen kwamen meestal uit mijnen in de Sinaï-woestijn.

afb. 1
Zeer groot (92 cm)
bronzen beeld
van Osiris.
Late Tijd, bruikleen
Rijksmuseum van
Oudheden.
Inv. AB 162

afb. 2
Rond de gesloten schrijn op de heilige bark staan kleinere godenbeeldjes, mogelijk bronzen votiefbeeldjes. Reliëf uit de tempel van Seti I in Abydos 1289-1278 v. Chr.

Deze unieke vondst correspondeert met afbeeldingen van het gieten van brons op grafwanden, zoals in het graf van Rechmire op de Thebaanse Westoever. Ook hier wordt brons gesmolten en in vormen uitgegoten (**afb. 3**).

DE FUNCTIE VAN VOTIEFBRONZEN: HET DOEL VAN OFFERS IN HET ALGEMEEN

Er kunnen verschillende redenen zijn om offers te brengen. In Egypte werden offers gebracht in het kader van de grafcultus of de tempelcultus. Het daarvoor bestemde voorwerp was nog niet direct geschikt als offer. Het was pas de presentatie, vergezeld door een ritueel, die het tot een echt offer maakte. Deze 'oplading' tot offer, die het ontving tijdens de presentatie, werd dan doorgegeven aan de godheid als levenskracht. Dat zette de godheid er op zijn beurt toe aan die verhoogde krachten in te zetten voor het welzijn van de donor. Het feit dat de nadruk niet lag op de intrinsieke waarde van het offer, maar op de lading die eraan gegeven werd bij de wijding aan de god, maakte het gebruik van vervangende offers mogelijk, zoals miniaturen. Op die manier was het offermateriaal niet meer dan een vehikel voor de toegevoegde waarde. De inherente waarde maakte geen verschil voor het vervullen van wensen. Bij de grafcultus werkte het ook zo. Modellen en miniaturen, zelfs enkel afbeeldingen op grafwanden of vermeldingen in gesproken teksten konden op magische wijze dezelfde waarde hebben als echte offers.

DE SPECIFIEKE FUNCTIE VAN VOTIEVEN OF EX-VOTO'S

Het verschil met andere soorten offers is, dat een votiefoffer een voorwerp is dat door iemand gewijd

is aan een godheid, in ruil voor een van die god te verwachten speciale gunst (het *do ut des* principe). Het kan ook een voorwerp zijn dat aan de godheid geschonken wordt nadat de gunst al vervuld is door die god (het *do quia dedisti* principe), maar dat komt blijkbaar veel minder voor. Verzoening met een godheid kan ook een reden zijn om ex-voto's te doneren. Het verschil tussen een gewoon offer en een votiefoffer wordt ook wel geformuleerd als enerzijds offers van vergankelijk materiaal als voedsel en drank en anderzijds objecten bestaande uit duurzamer materiaal, zoals faïence, hout, metaal, textiel of steen.

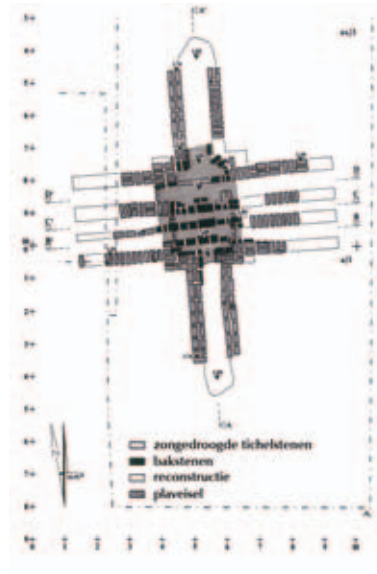
VOTIEFDEPOTS

De definitie van een votiefdepot is als volgt: het is een verzameling van votiefobjecten die opzettelijk begraven of in verzekerde bewaring opgeslagen zijn op een tempel terrein vanwege het feit dat ze gewijd zijn aan een bepaalde godheid. Doorgaans is dat onder het plaveisel, in putten of in in onbruik geraakte delen van een tempel. Ze zijn daar in de regel terechtgekomen nadat de gewone opslagruimten van de tempel vol waren geraakt en er ergens nieuwe votiefobjecten moesten worden opgeslagen.

Votiefdepots zijn bekend van vele locaties, van het Nieuwe Rijk tot de Late Tijd. Het beste voorbeeld is het reusachtige depot in de tempel van Karnak met grote aantallen afgedankt beeldhouwwerk. Onder de vloer van de voorhof van de zevende pylloon (**afb. 6**), langs de route van de Amontempel naar de tempel van Mut, ontdekte G. Legrain van de Egyptische 'Service des Antiquités' ongeveer 800 stenen beelden en 17000 kleinere objecten, waaronder veel bronzen beelden. Ze waren daar begraven in de Ptolemaeïsche periode. Op andere plekken in dezelfde tempel zijn kleinere collecties gevonden. Een grote opruiming was noodzakelijk geworden, omdat de normale tempelmagazijnen uit hun voegen basrten door de enorme hoeveelheid votiefobjecten. De grote hoeveelheden dierenmummies uit latere periodes, die vooral in Sakkara gevonden zijn, kunnen ook als votiefoffers beschouwd worden. Niet alle tempeldepots kunnen echter beschouwd worden als votiefdepots: het kwam ook wel voor, dat in onrustige tijden waardevolle voorwerpen uit de tempelinventaris begraven werden om roof te voorkomen.

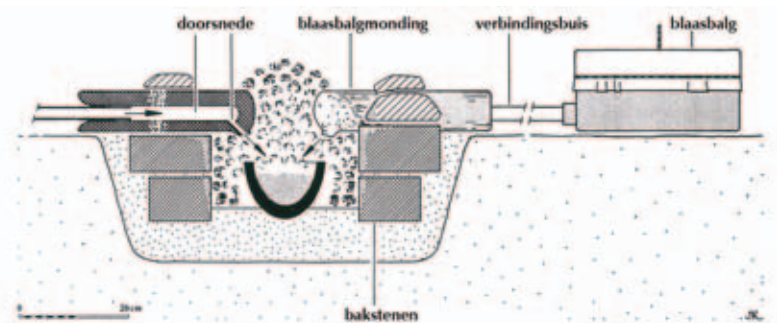
afb. 3
De werkplaats van de bronsgieter (rechts: het uitgieten in vormen; midden: het smelten) op een wand van het graf van vizier Rechmire op de Westoever van Thebe

afb. 4a en b
Bronsoven in Qantir,
foto en lijntekening

afb. 4c
Doorsnede met
blaasbalg-mondingen
en gietkanaal

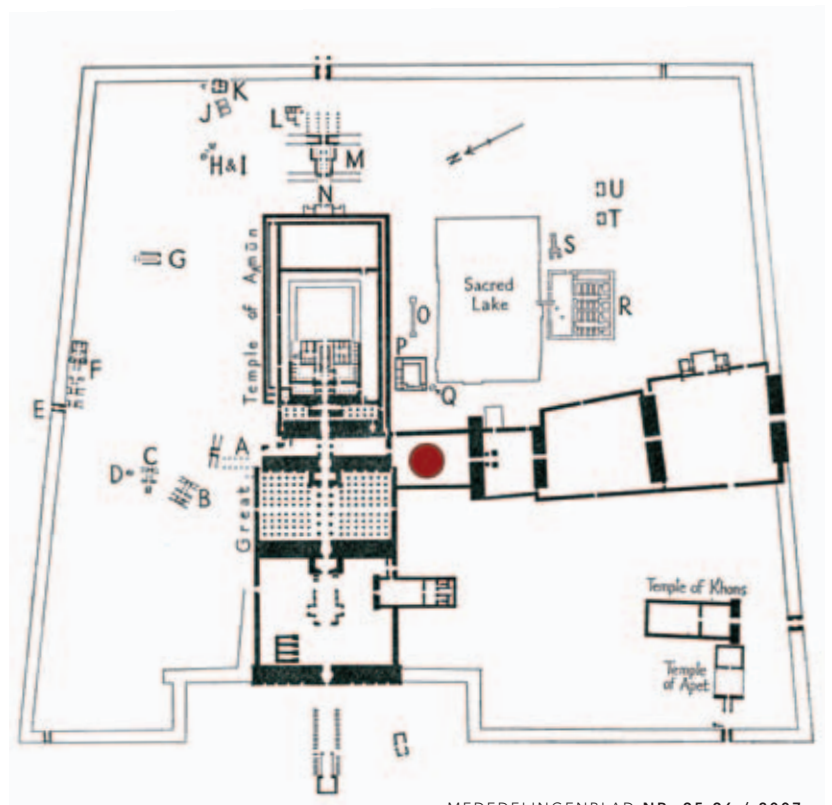
De belangrijkste aanleiding om votiefoffers aan te bieden moet de vraag om genezing van ziekten en gebreken zijn geweest, zowel voor de gever zelf als voor familieleden. Heel belangrijk moeten ook kindervensen zijn geweest, waarschijnlijk meestal van vrouwen afkomstig. Dat blijkt uit de grote aantallen votieven in de vorm van kinderen. Ex-voto's met inscripties noemen ook wensen voor het algemene welzijn, nu en in het hiernamaals. Het lijkt erop, dat zodra de juiste aanbiedingsprocedure achter de rug was, er een stilzwijgende overeenkomst bestond, dat de wens als automatisch vervuld kon worden beschouwd. Soms echter lijkt het noodzakelijk te zijn geweest, de goden tot activiteiten aan te sporen door hen in inscripties te dreigen, dat er geen offers meer gebracht zouden worden als ze de betreffende wensen niet vervulden. Votiefoffers duiken voor het eerst op in de tempels van de grote religieuze centra van Hierakonpolis, Abydos en Elephantine, alle in Boven-Egypte, en in Tell Ibrahim Awad in de Delta. Later wordt dat gebruikelijk in heel Egypte en de traditie duurt minstens voort tot in de Grieks-Romeinse tijd. Ex- voto's en de manier waarop ze worden opgeslagen, zijn bepaald niet uniek voor Egypte: elders op de wereld kwam dat ook voor. De praktijk van het aanbieden van votiefgaven is nog steeds gebruikelijk in de Rooms-katholieke en Orthodoxe kerken (zoals het opsteken van kaarsen) en in het Hindoeïsme.

De wisselende kwaliteit van de objecten kan op ongelijke koopkracht van de kopers wijzen, hoewel, zoals hierboven is vermeld, kwaliteit geen verschil zou mogen maken bij het vervullen van wensen. Betaling kon plaatsvinden in graan, olie of kostbare metalen; muntgeld was als zodanig niet in omloop voor de Grieks-Romeinse tijd. De meest gangbare productiemethode was gieten volgens de verloren-was-methode (zie p. 6). Onderdelen als armen, kronen en sokkels werden vaak apart gegoten, en dan geassembleerd.

afb. 6
Locatie van de
bergplaats van de
votiefbeelden in de
tempel van Amon
te Karnak, gelegen
voor de 7de Pylon
(bij de stip)

PRODUCTIE EN DISTRIBUTIE

Over productiecentra van votiefobjecten is niet veel bekend. Religieuze centra trokken waarschijnlijk niet alleen plaatselijke vereerders, maar ook pelgrims uit de wijde omgeving. Votieven kunnen dus lokaal vervaardigd zijn, maar ook in de plaatsen van herkomst van de pelgrims. Een andere zaak is de vraag, of het massaproducten waren (vooral in de Late Tijd schijnt dat het geval te zijn geweest) met vaak een lege plek om de namen later in te vullen, of dat ze speciaal in opdracht werden vervaardigd. In het laatste geval waren ze waarschijnlijk van een hogere kwaliteit. Beide kwam voor, zeker in latere tijden. De ambachtlieden die ze produceerden kunnen in dienst van de tempel of zelfstandig geweest zijn. Het is niet zeker of een aankoop een volledige privé-kwestie was of dat de tempel erbij betrokken was, tegen extra servicetarieven. De werkplaatsen kunnen aan de tempel verbonden zijn geweest; de vondst van onvoltooide objecten op tempel terreinen kan daarop wijzen. Veel hiervan moet echter speculatief blijven door het gebrek aan bronnen.

afb. 5

Groep bronzen votiefbeelden, late tijd 663-332 v. Chr. alle bruikleen Rijksmuseum van Oudheden. v.l.n.r.: Ptah (F 1956/2.3), Neith of een koningin (F 1900/4.1), de slangengod Nehebka (F 1953/10.5), Bastet (EG-ZM 633), Harpocrates (1956/9.2), Anubis (AP 23b), Harpocrates (F 1955/4.30), Isis Lactans (EG-ZM 604) en Osiris (F 1946/3.1)

afb. 7a+b

Bronzen beeld van Isis Lactans met de naam van de gever (Anchneferibre) op de sokkel (tijd van farao Psammetichus II 595-589 v. Chr.), 26ste dynastie. APM 15.700

DE AANBIEDER

Religieuze feesten waren voor de hand liggende gelegenheden voor bezoeken, en boden mogelijkheden om te bidden en votieffers te brengen. Zoals al is genoemd, is het riskant de sociale status van de donoren te proberen te achterhalen aan de hand van de kwaliteit

van de ex-voto's, aangezien de kwaliteit er niet toe doet bij het vervullen van een gebed. Alleen zeer rudimentaire of juist zeer luxueus uitgevoerde votieven zouden iets kunnen zeggen over de welvaart of het gebrek daaraan van de schenker. Verder zouden vroomheid en het verhogen van de status van een bezoeker redenen geweest kunnen zijn voor tempelbezoek. Gebeurtenissen als de geboorte van een kind, een huwelijk of een overlijden zouden een rol gespeeld kunnen hebben, naast 'toeristische' bezoeken en ambtsbezoeken van hoge ambtenaren. Dat geldt in ieder geval voor latere tijden.

Er zijn weinig bronnen die de eigenlijke wijding van votieffers in de tempel betreffen, dus het volgende moet wat speculatief blijven. Votiefstèles uit het Nieuwe Rijk tonen vaak gebeds- of offerhandelingen, die blijkbaar bij het aanbieden horen. Wassingen voor alle betrokkenen om in een staat van rituele reinheid te komen zullen verplicht zijn geweest. In vele tempels waren daarvoor bassins geplaatst bij de ingang, zoals in Dendera en Abydos. Ook bij mastabagraven waren wasgelegenheden voor de dodencultus. Er wordt vaak aangenomen dat het betreden van het Allerheiligste van de tempel gewoonlijk strikt beperkt was tot personen die op de een of andere manier met de tempelcultus verbonden waren, en dat anderen buiten moesten blijven, of alleen op het buitenste tempelterrein mochten komen. Voor kleinere provinciale schrijnen kunnen overigens andere regels gegolden hebben dan voor de grote staatstempels. Bovendien kunnen verschillende types tempels of kapellen uiteenlopen op dit punt. Tijdens het Nieuwe Rijk geven privé-schrijnen in Deir el-Medina de indruk dat het priesterschap niet noodzakelijkerwijs een fulltime bezigheid was, maar dat de plaatselijke werklieden als volledig bevoegde priesters konden dienen in deze lokale culten. Daar komt nog bij, dat wat op een bepaald moment gold, niet op andere momenten geldigheid hoefde te hebben.

Wat de eigenlijke plek betreft waar de aanbidding plaats vond, lijkt het logisch te denken aan een open plek of hof net buiten of binnen het tempel terrein, waar de votieoffers door de donoren overhandigd werden aan tempelpersoneel, dat ze op hun beurt ergens in de aanwezigheid van de godheid bracht. Op het stenen voetstuk van het cultusbeeld in de Middenrijkestempel van Mirgissa (Nubië) is een dikke laag witte afzettingen gevonden, blijkbaar resten van plengoffers, bestaande uit verschillende vloeistoffen. Het aanbieden van een votiefbeeld ging mogelijk gepaard met het brengen van dergelijke plengoffers. (Beelden van) vereerde personen, zoals Amenophis I en Ahmes-Nefertari in Deir el-Medina en Imhotep in Sakkara, die doorgaans dienst deden als tussenpersonen voor het doorgeven van gebeden aan de goden, konden zo ook votieoffers doorgeven. Als het voorwerp geaccepteerd was, konden verschillende handelingen worden verricht door het tempelpersoneel, zoals de personalisatie van het object, om het met de donor te kunnen identificeren. Dat kan ook al gebeurd zijn tijdens de productiefase, door het aanbrengen van een naam (afb. 7a+b). Een soort heiligverklaring zou nodig geweest kunnen zijn bij het aanbieden van persoonlijke bezittingen als sieraden in plaats van speciaal vervaardigde ex-voto's.

Rituele vernietiging is bedoeld om hergebruik van het object te voorkomen en te benadrukken dat het nu eigendom is van de godheid. Dit komt in Egypte meestal alleen voor in verband met de dodencultus, zoals het met opzet breken van aardewerk, hoewel dat meer te doen kan hebben met het symbolisch onschadelijk maken van vijanden.

OPSLAG EN OPRUIMING

De votieoffers moeten ergens in het tempelcomplex opgesteld zijn, en ze bleven daar tot een

verbouwing van het geheel het noodzakelijk maakte dat ze weggehaald werden en begraven op een veilige plek. Op geïsoleerde plekken, zoals in Mirgissa, werden ze na afloop niet verwijderd, zodat we een indruk krijgen van de oorspronkelijke plaatsing. Stèles werden tegen de achterwand van de schrijn gezet, en kleinere objecten werden op willekeurige plekken verspreid, hoewel ze soms bleven liggen in de rieten manden waarin ze blijkbaar verzameld waren. Waarschijnlijk gebeurde dit niet in grote cultuscentra als Abydos vanwege het grote aantal votieoffers. Daar werden ze waarschijnlijk na relatief korte tijd opgeruimd en in een soort permanente opslag gedaan, om daar pas in de moderne tijd te worden herontdekt. Na kortere of langere tijd moeten de opslagruimtes propvol zijn geraakt met objecten, en leeggeruimd zijn. Dat kan ook gekomen zijn door verbouwingsactiviteiten of een verandering in het ritueel. Er waren twee mogelijkheden om grote hoeveelheden van deze objecten kwijt te raken: ze konden simpelweg met het andere vuil buiten het tempel terrein gedumpt worden, maar moesten dan wel eerst gedeconsacreerd worden, zodat ze niet hergebruikt zouden kunnen worden. Daar zijn evenwel geen aanwijzingen voor. De ander mogelijkheid was dat ze eerbiedig op het tempel terrein begraven werden, waar wel veel bewijsmateriaal voor is (afb. 8).

Hoe dat tegenwoordig toegaat kan worden waargenomen bij Hindoetempels; de meeste offers bestaan daar evenwel uit vergankelijk materiaal (bloemen, fruit en groente), en dat geeft nauwelijks verwerkingsproblemen, maar laat ook niet veel sporen achter. Daarom weten we niet zeker of dat in Egypte ook op grote schaal gebeurde. Wat er wel over is uit dat land, vormt dus misschien maar een (klein) deel van wat er in totaal geofferd is.

afb. 8
Bergplaats van bronzen beelden zoals gevonden bij Britse opgravingen in een kleine tempel te Noord-Sakkara, Late Tijd